

דור וזיכרון קולקטיבי

ורד ויניצקי-סרוסי*

בספרו *Generations Apart* (1981) מבקש שלף לעשות מה שסוציולוגיה אמורה לעשות תמיד: לקרוא קריאה שהיא counter intuitive. את המסה אבקש למקם במפגש בין שתי תובנות שמעלה שלף בספרו: הראשונה שבהן עניינה מערך היחסים שבין דור המבוגרים לדור הצעירים. שלף מבקש לטעון שאף שהספרות רואה בדור הצעיר איום על דור המבוגרים, דווקא דור המבוגרים הוא זה שמאיים על הדור הצעיר. התובנה השנייה עניינה הדור כמשתנה. בניגוד לממדים אחרים, שעל פי רוב אינם ניתנים לשינוי, כמו מגדר, אתניות וגזע, הרי הדור הוא תהליכי ומשתנה מבחינה מבנית: כל אחד שייך בתחילה לדור הילדים, ואחר כך לדור המתבגרים, לדור המבוגרים, לדור הזקנים, ולבסוף לדור המתים. גם אם לא נעשה דבר ברמת הסוכן או החברה, כל אדם נע מקבוצת גיל אחת לאחרת, ובמהלך חייו (בתנאי, כמובן, שהוא שורד) אמור לחוות את כל קבוצות הגיל.

כשהסוציולוגיה עוסקת בצירים המניעים את העולם החברתי – באי השוויון, בזהות האישית והקולקטיבית, בתרבות – היא מתמקדת קודם כול בגזע, באתניות ובלאום, ובשנים האחרונות גם במגדר. פעם עסקה הסוציולוגיה במעמד, ולצערי, המחקר והדיון הזה נזנחו טרם זמנם. דור, לעומת זאת, לא נתפס בכלל כמשהו שחשוב לחשוב עליו ואתו, ומכאן שעצם העיסוק בדור, שאותו מציע שלף, הוא מעלה גדולה.

שלף צודק בדברו על הדור כמושג תהליכי ולא כ"דבר" (thing). ואולם, הדור אינו רק המקום שבו אנחנו נמצאים (במובן של קבוצת הגיל), אלא המקום ההיסטורי שאליו נולדנו, וכאן יש כבר מרכיב סטטי יותר, כמעט דטרמיניסטי. תחילתו של הרעיון בעבודתו של מנהיים על מושג הדור (Mannheim, [1928] 1952). קבוצות גיל נעות מתחנה לתחנה, אבל כדור, הקבוצה נולדת ברגע היסטורי מסוים, והרגע הזה משפיע על ראיית העולם שלה, גם כשדור זה נע לאורך מעגל החיים שלו. ואולם, עניין הגיל נראה למנהיים סוגיה טכנית. בעיניו, דבר אינו מקשר בין ילידי אותה השנה במקומות שונים בעולם. רק כשכני אותו הזמן חווים קבוצה חוויה משמעותית (בין שהיא מובנית ובין שאינה מובנית), אפשר לדבר על בני אותו הדור ועל דור כעל מקום היסטורי. במילים אחרות, צריך להיות שותפים לאותן נסיבות היסטוריות וחברתיות כדי ליצור דור כלשהו, והנסיבות הללו צריכות להיות גדולות יותר מזכיה בגביע אירופה בכדורגל. כלומר מדובר במאורעות המטביעים את חותמם לעולמים בבני הדור. יותר מכך, גם אם חוו את המאורע אנשים בגילים שונים, לגיל שבו היה האדם כשאירע המאורע יש חשיבות, וכך, כדי שיווצר הדור, על החווים להיות בגיל צעיר בשעת ההתרחשות. את נפילתה של חומת ברלין חוו כל מי שחיו באותה התקופה, והם בני דורות שונים, אך המאורע יטביע את חותמו באופן מובהק על ילידי שנים מסוימות, וכל מה שיקרה בהמשך חייו של אותו הדור, יימדד תמיד לפי ההבנה של מאורע היסוד הזה. כלומר מדובר במאורע גדול יחסית, שחשיבותו היא לא רק במהות שלו בפני עצמו, אלא בעובדה שהוא אירע לאנשים בגיל צעיר.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

הגלגול השני של המהלך של מנהיים הופיע בעבודותיו של שומן (Schuman), שיצא לבדוק אמפירית את התזה של מנהיים. בסדרת מחקרים במדינות שונות מצאו שומן וחבריו (למשל 1989 Schuman & Scott, 1998; Schuman, Akiyama & Knauper, 1998) שמה שמכריע אם המאורע ייתפס כחשוב אינו איכות המאורע, קרי אם הוא היה גדול באמת (למשל קריסת מגדלי התאומים), אלא התרחשותו בשנים הפורמטיביות של בני האדם החווים אותו (גיל 15-24). וכך אלה שנולדו בארצות-הברית ב־1950 יצינו תמיד את נחיתת האדם על הירח כמאורע היסטורי, כי כשהוא התרחש הם היו בגיל "המתאים" כדי שהנחיתה תהפוך לרגע מכונן עבורם.

ואולם, התזה הזאת נסתרה על ידי שומן, ויניצקי־סרוסי ווינוקור (Schuman, Vinitzky-Seroussi & Vinokur, 2003), שבדקו את הנושא הזה בקרב יהודים בישראל. יתר על כן, בהקשר של עבודתו של שלף אפשר לראות במבנה הזיכרון הקולקטיבי של יהודים בישראל את הצורך בהתבוננות מחודשת ביחסים שבין הדורות. בדומה למחקרים שנערכו במדינות אחרות, יהודים־ישראלים התבקשו לציין שלושה מאורעות שהם תופסים כחשובים ביותר. המאורע שזכה לאזכורים הרבים ביותר הוא הקמת מדינת ישראל (38.5% מהנשאלים), המאורע השני הוא רצח רבין (26.9%), המאורע השלישי הוא השואה (20.5%), והמאורע הרביעי הוא מלחמת העולם השנייה (17.3%).¹ נתוני המחקר² מראים שכמו במדינות אחרות, מיקום היסטורי, השכלה, אתניות, דתיות ומגדר משפיעים על תפיסה היסטורית. בהקשר של עבודתו של שלף אתעכב רק על נושא הדור בניתוח הממצאים, שממנו עולה שהתזה בעניין זה מאושרת גם בישראל. בעקומת הבחירה בהקמת המדינה כמאורע החשוב ביותר נמצאים בשיא אלה שנולדו בשנים 1926-1930 ושבוים המיוחד הוא היו בני 14-20. נתון דומה נמצא גם בקרב אלה שצינו את רצח רבין כמאורע מרכזי ביותר: אף שכמעט כל מי שהשתתף במחקר היה מודע לרצח (המחקר נערך חמש שנים אחרי הרצח), הרי השיא באזכור המאורע נמצא בקרב אלה שהיו בני 13-29 כשאירע (ילידי 1966-1982). הסיכוי של מי שהיו בזמן הרצח בגיל הנעורים או הבגרות המוקדמת לציין את הרצח כמאורע חשוב הוא כפול מהסיכוי של כל קבוצה אחרת. גם עמדה פוליטית לא שינתה דבר בהקשר הזה.

כאמור, תזת הדור מקבלת אישור בהקשר היהודי־ישראלי. הדור המבוגר ציין את השואה ואת הקמת המדינה, דור הביניים ציין את המלחמה ב־1973 ואת הסכם השלום עם מצרים, והדור הצעיר ציין את רצח רבין ואת מלחמת המפרץ הראשונה. ואולם, נתוני המחקר מספרים עוד סיפור, ועליו אבקש להתעכב. מתוך המחקר עולה שהקשר שבין דור לזיכרון קולקטיבי בישראל אינו ליניארי דווקא, ולפחות במקרה אחד הוא שונה מהמודל הקיים במדינות אחרות בעולם וממאורעות אחרים בישראל. מרגע שנוטרלה במחקר הקבוצה שיש לה קשר אישי לשואה, הסיכוי של הדור הצעיר בישראל (ילידי אמצע שנות השבעים ואילך)

1 אם מחברים את ציונה של מלחמת העולם השנייה ואת ציון השואה לציון מאורע אחד (סוגיה שעמדה במרכזו של ויכוח עז בין כותבי המאמר), הרי 37.8% מהנשאלים שותפים לקביעה שזהו מאורע חשוב ביותר. חיבור כזה היה הופך כמובן את דירוג המאורעות ומציב את השואה ואת מלחמת העולם השנייה כמאורע השני בחשיבותו, בשיעור כמעט זהה לזה של הקמת מדינת ישראל. בהמשך, ובהפרש ניכר, עמדו מאורעות נוספים.

2 לפירוט המתודולוגיה של המחקר ראו שומן, ויניצקי־סרוסי ווינוקור (Ibid.).

לציין שהשואה היא מאורע חשוב ביותר דומה לסיכוי זה בקרב קבוצת הגיל שחוותה את המאורע בשנים הפורמטיביות שלה. לשון אחר, משתנה הדור איבד את כוחו. זאת ועוד, קבוצת הצעירים הזאת מציינת את השואה כמאורע חשוב בתכיפות גבוהה יותר מכל אחת מהקבוצות המבוגרות ממנה (כולל קבוצות שכוללות את ילידי שנות החמישים והשישים, שעבורם ניצולי שואה היו חלק ממצאיות יומיומיות). השואה כחוויה מכוננת עולה בקרב דור חדש לחלוטין. אפשר אולי לקרוא לו בזהירות "דור השואה החדש".

כיצד אפשר להסביר תופעה זו, שלא אובחנה עד היום בשום מדינה אחרת ובקשר לשום מאורע אחר בישראל?

קבוצת הגיל שנולדה באמצע שנות השבעים ושמציינת את השואה כמאורע החשוב ביותר גדלה אל תוך מדינה ששינתה את יחסה לשואה.³ מלבד הדיבור שמחליף את השתיקה בזירה הציבורית מראה פלדמן (2000) שאם בשנות השישים, עת נכנס נושא השואה לתכנית הלימודים בישראל, יוחדו לנושא שש שעות לימוד שנתיות, הרי משנות השבעים מדובר בשלושים שעות הוראה מכלל השעות המיוחדות להיסטוריה. כיום נושא השואה הוא יחידת חובה בבחינות הבגרות. מסוף שנות השמונים – וזהו הדור הצעיר שעליו המחקר מדבר – בעידוד משרד החינוך, נוסעים כ-10% מתלמידי כל מחזור למחנות ההשמדה (פלדמן, 2001). מיד לאחר חזרתן של הקבוצות ארצה, חבריהן יהיו התלמידים שיובילו את טקס יום הזיכרון לשואה ולגבורה בבתי הספר שלהם ויספרו מחוויותיהם לבני המחזור שלהם (שלא נסעו) ולבני המחזורים הצעירים יותר בבית הספר, שייסעו בשנים הבאות. מוזיאון "יד ושם" בירושלים הוא אחד האתרים המתוירים ביותר במסגרת תכנית הלימודים, וטקס יום השואה מתקיים בכל אחד מבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים-דתיים (בניגוד לטקס יום הזיכרון הממלכתי לרצח ראש הממשלה [Vinitzky-Seroussi, 2009]). חשוב לזכור שבבסיסם של כל שלושת המאורעות הנתפסים כחשובים ביותר לזיכרון בישראל מעוגנת חקיקה שנאכפת במערכת החינוך של המדינה, בצבא, בטקסים ובמדיה. במילים אחרות, קיומם של ימי זיכרון מדינתיים מבטיח שמאורעות מסוימים ייחרטו בזיכרון הקולקטיבי. אבל גם על רקע ההשקעה המדינתית בזיכרון באופן כללי, הבולטות של השואה בקרב אנשים צעירים בישראל היא בגדר אמירה מובהקת על כוחם של המדינה ושל סוכניה לעמוד בפרץ של כל משתנה חברתי.

מה שחשוב אינו אחוז היהודים הישראלים שאמרו שהשואה היא אחד משלושת המאורעות החשובים, כי יש לזכור שיותר מחצי מהמדגם לא ציין זאת כלל. מה שחשוב הוא מי אמר זאת ומה המשמעות של הדברים. העובדה שאזכור מאורע אינו תלוי בגיל פירושה שהשואה אינה עומדת לרדת מהבמה הישראלית עם היעלמותו של דור הניצולים, בניגוד לתהליך שעוברים מאורעות אחרים התלויים בדור. זיכרון השואה אינו תלוי גם בהשכלה בישראל, בניגוד לזיכרוןם של מאורעות אחרים שהתרחשו בעבר הרחוק בחברות אחרות. זיכרון השואה אינו ממוגדר, ואינו מבחין גם בין מהגרים לוותיקים. שעה שהאורתודוקסים מזכירים את השואה ביתר תכיפות, מיד אחריהם נמצאים החילונים, ורק אחר כך המסורתיים. השואה נראית כמעט כגשר אחרון לשיח משותף בין השבטים החיים בישראל (אמנם אין לנו נתונים על הפלסטינים אזרחי המדינה, אך ייתכן שגם שם נמצא ממצאים דומים). השואה – בגלל

3 בנושא שינוי היחס לשואה בישראל ראו למשל זרובבל (1994), יבלונקה (1994) ושפירא (1997).

או בזכות עבודת זיכרון ממוסדת, מדוקדקת, מוקפדת ומקיפה מאוד – היא אולי הזיכרון החי ביותר שיש כאן. ואכן, מחקר של אורון (1993) בקרב פרחי הוראה (שבעתיד יובילו את הטקסים בבתי הספר וילמדו את השיעורים בתחום) מראה ש-80% מתלמידות המכללה להוראה מסכימות עם האמרה ש"אנחנו כולנו ניצולי השואה".

העובדה שהדבר היחיד שאולי מחבר בין הדורות בישראל, ואולי אף בין השבטים בישראל (והמשלחות המשותפות ליהודים וערבים לפולין הן דוגמה לחיבור הזה), הוא זיכרון השואה, היא סוגיה שראוי להבין את משמעותה. איש כמובן לא יאמר שזיכרון השואה אינו זיכרון חשוב. עם זאת, נשאלת השאלה מהם תכניו של הזיכרון המשותף הזה ולאן הוא נלקח מכאן: האם מה שמשותף הוא שיח שפניו אל העבר וקורבנותיו, אל ההווה וחרדותיו או אל העתיד ותקוותיו?

לסיום, דור אינו רק תנועה משכבת גיל אחת לרעותה; לא פחות מכך הוא מיקום היסטורי ומקום היסטורי, ויותר מכל, בהקשר הישראלי, הוא תמצית חינוכו ההיסטורי, והחינוך ההיסטורי העכשווי בישראל הוא בראש ובראשונה זיכרון השואה. תרבות במובן הכי ממוסד שלה משחקת תפקיד מרכזי בעיצוב הזיכרון של דור, ובמובן הזה שלף מביין זאת (גם אם אינו מנסח את העובדה הזאת בהקשר המסוים) כשהוא אומר בספרו ש"לאורך ההיסטוריה היו אלו המבוגרים אשר תיעדו את העובדות, הביעו את רגשותיהם ופירשו את האירועים. הצעירים בדרך כלל שותקים, הם על mute" (Sheleff, 1981, p. 7), תרגום שלי, ו"ס). אפשר לראות גם בכך מעין עוינות כלפי הצעירים, שעליה דיבר בכל כך הרבה שכנוע ליאון שלף.

מקורות

- אורון, י' (1993). זהות יהודית ישראלית. תל אביב: ספרית פועלים.
- זרובבל, י' (1994). מות הזיכרון וזכרון המוות: מצדה והשואה כמטפורות היסטוריות. אלפיים, 10, 42-67.
- יבלונקה, ח' (1994). אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952. ירושלים ובאר שבע: יד יצחק בן צבי ואוניברסיטת בן גוריון.
- פלדמן, ג' (2000). את אחי אני מבקש: מסעות בני נוער ישראלים לפולין בעקבות השואה. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- (2001). בעקבות ניצול השואה הישראלי: משלחות נוער לפולין וזהות לאומית. תיאוריה וביקורת, 19, 167-190.
- שפירא, א' (1997). יהודים חדשים, יהודים ישנים. תל אביב: ספרית פועלים.
- Mannheim, K. ([1928] 1952). The problem of generations. In K. Mannheim, *Essays on the sociology of knowledge* (pp. 276-322). London: Routledge and Kegan Paul.
- Schuman, H., Akiyama, H. & Knauper, B. (1998). Collective memories of Germans and Japanese about the past half century. *Memory*, 6, 427-454.
- Schuman, H. & Scott, J. (1989). Generations and collective memories. *American Sociological Review*, 54, 359-381.

- Schuman, H., Vinitzky-Seroussi, V. & Vinokur, A. D. (2003). Keeping the past alive: Memories of Israeli Jews at the turn of the millennium. *Sociological Forum*, 18(1), 103–136.
- Sheleff, L. (1981). *Generations apart: Adult hostility to youth*. New York: McGraw-Hill.
- Vinitzky-Seroussi, V. (2009). *Yizhak Rabin assassination and the dilemmas of commemoration*. Albany, New York: State University of New York Press.